

Roger-Henri Guerrand
O istorie culturală a toaletelor

Roger-Henri Guerrand

O istorie culturală
a toaletelor

Traducere din limba franceză și note
de Maria Ioniță

Prefață de Thierry Paquot

EDITURA
ART

Prefață la ediția din 2009

Roger-Henri Guerrand,
adeptul „științei vesele“

THIERRY PAQUOT¹

Aveți în față un volum pe cât de erudit, pe atât de plăcut de citit, combinație suficient de rară pentru a fi menționată de la bun început. S-o recunoaștem: Roger-Henri Guerrand (1923–2006) exprimă știința veselă. Prin el arhivele freamătă, se înfurie ori se plâng, rîd cu paginile desfăcute ori devin sumbre și serioase, pe scurt, capătă viață. Simultan șugubăț și serios: ce asociere curioasă, am putea zice! Cu toate acestea, așa ni se înfățișează Guerrand: cu fizicul său rectiliniu, înalt și slab, ținându-și capul drept, tuns scurt, cu o cravată agățată de gât, îmbrăcat cu un pardesiu gen Colombo și cu brațul încordat de o servietă uzată, omul seamnă binișor cu un șoarece de bibliotecă: pare trist și supus. Nu vă lăsați însă păcăliți! Poznașul acesta are o figură maleabilă, o privire uluitoare de expresivă – ce poate neliniști (ah, ce ochi rotunzi și pătrunzători!) sau se poate pierde printre vise – și e mai ales volubil și provocator, garnisindu-și discursurile fluide și variat inflexionate cu gesturi extravagante.

¹ Filosof al spațiului urban, profesor universitar și editor al revistei *Urbanisme*.

Ar fi putut fi fără îndoială actor. A și jucat de altfel în filmul lui Jean Delannoy, *Prietenii intime* (1964). Însă preferă să predea – o formă privată de *one man show*, cu un public captiv, fără agent sau impact mediatic. Să fie vorba oare de un talent abia vizibil? De o grădină secretă? Nu tocmai, căci an de an, zvonurile îi împing pe unii studenți să se înscrie la cursurile lui, iar pe alții să se înghesuie să le audieze. Conferințele sale încep invariabil cu câteva note mâzgălite cu pixul pe o foaie de hârtie, dar mai apoi, asemenea unui boxer ce și-a încălzit mușchii, privirea sa părăsește pagina și Roger-Henri Guerrand începe să povestească. Din conferențiar competent și recunoscut, se transformă în povestitor, pentru a-și sensibiliza publicul – deja cucerit – la Istorie.

Dintr-un anumit punct de vedere, scrisul său este echivalentul oralității – e simplu, liniar, vagabond, amuzant, evită parantezele, loviturile de teatru, rupturile, nu numai pentru a menține atenția cititorului, dar mai ales pentru a împărtăși plăcerea propriilor descoperiri. Pe scurt, Roger-Henri Guerrand merge la origini și scoate chiar el la lumină documentele. E un autentic cercetător, nu un autodidact ce se mulțumește cu ample sinteze. Și astfel, parcursul său intelectual și profesional atipic l-a dezavantajat multă vreme în ochii profesorilor universitari titrați, el predând într-o facultate de arhitectură, pe un post scandalos de minor în comparație cu publicațiile sale, după ce mai înainte fusese pedagog într-un liceu parizian. Succesul

cărților și calitatea cercetărilor sale – originalitatea subiectelor, dar și maniera foarte personală de a le aborda – l-au propulsat, tardiv, „la curțile de vază”, dar a păstrat toată viața un dinte contra „sorbocrațiilor” și a istoricilor „înscăunați”.

Voi trece sub tăcere numele profesorilor universitari care nu l-au vrut cu niciun chip în colocviile lor: „Cum adică? Istoricii ăsta de duminică?” Redau aici intenționat titlul memoriilor lui Philippe Ariès² (horticultor și istoric, autor al volumului *Copilul și viața de familie sub Vechiul Regim*, 1960), tocmai ca să sublinieze ceea ce datorează Istoria ca disciplină acestor istorici așa-zis „amatori” (în sensul cel mai nobil al termenului). Am vorbit de câteva ori cu Guerrand și, după câteva momente de amărăciune, buna dispoziție îi revenea și începea să-i deplângă (da, să-i deplângă!) pe ceilalți, obligați la conformism spre a fi promovați. El măcar își alegea ce voia să studieze: *Art nouveau*, metrul parizian, meseria de învățător, munca socială, maternitatea și contracepția, locuințele sociale, toaletele. Teme ce fie nu erau la modă (*Art nouveau*-ul), fie erau ingrate (metrul) ori deranjau (sexualitatea).

Carierea nu l-a preocupat niciodată în mod special și a preferat acea inestimabilă autonomie a cercetătorului independent. Ceea ce unește numeroasele sale studii (las deoparte cărțile consacrate cowboy-ilor și indienilor) este o anume perioadă

² Philippe Ariès (în colaborare cu Michel Winock), *Un istoric de duminică*, Paris, Seuil, 1980.

istorică. Roger-Henri Guerrand a contribuit incontestabil la reabilitarea secolului al XIX-lea (prin noi perspective asupra lui Haussmann și Napoleon al III-lea, de exemplu) și la lămurirea celui de-al XX-lea (nașterea urbanismului, orașele-grădină³, opera lui Henri Sellier, a cărui biografie o scrie împreună cu Christine Moissinac în 2005, ori volumul *Cucerirea vacanțelor*, publicat în 1963...). La drept vorbind, Guerrand își construiește un secol pe măsura cercetărilor sale – un secol al modernității născute prin 1830–1840, din industrializare și transportul mecanic, și epuizate curând după mai 1968, dar ale cărei spectre încă ne mai bântuie. Raportul său cu acest moment istoric e ambivalent: pe de o parte apreciază numeroase aspecte (locuințele sociale, al Doilea Imperiu – una din perioadele sale preferate – utopiștii și alte personalități); pe de alta, îl ponegrește constant: „secol castrator“, „ipocrit“, „mic-burghez“. Detestă proprietarii (va rămâne toată viața un simplu locatar!), iar constrângerile morale (și religioase) care oprimă sexualitatea îi sunt cu atât mai insuportabile cu cât sunt mai mincinoase.

Iată doar trei exemple dintre câteva sute care ilustrează prăpastia dintre principiile „virtuoase“ și practicile comune: instituția căsătoriei, ce se dovedește a fi un viol organizat în numele intereselor

³ Conceptul de oraș-grădină a apărut în Anglia la sfârșitul secolului al XIX-lea și desemna un tip de comunitate planificată, autosuficientă și în care spațiul construit alternează proporțional cu parcuri și grădini de dimensiuni generoase (n. t.).

economice ale dotei; autoritatea paternă care îi permite „bunului tată de familie“ să separe plăcerea de datorie, amanta de soție, și să frecventeze cu regularitate bordelurile; în fine, deșteptarea simțurilor odată cu pubertatea strict controlată de preoții și pedagogii care nu ezită să folosească mașinării anti-masturbatoare. În *E vina profilor!* (1987), consacră un capitol întreg denunțării „părinților pudorii“; iar prin biografia pe care i-o dedică lui Jeanne Humbert, *Sexul îmblânzit* (scrisă în colaborare cu Francis Ronsin în 1990) le elogiază pe acele femei militante – și adesea anarhiste – care propovăduiesc plăcerile corpului, amorul liber, nudismul, maternitatea liberă și greva uterului și care se înverșunează împotriva malthusianismului. Guerrand revine la aceste subiecte în numeroase articole publicate în revista *L'Histoire*, la care colaborează adesea și dintre care o parte („Timpul castraților“, „Metode contraceptive în Franța secolului al XIX-lea“ și „Socialism și neomalthusianism în perioada interbelică“) au fost republicate în *Moravuri citadine* (1992).

Unde să-l plasăm oare pe Guerrand între istoricii ce studiază secolul al XIX-lea și contemporaneitatea? El are un picior în ambele tabere și refuză frontiera dintre aceste două secole atât de bine îmbinate unul cu celălalt. Să fie el oare un partizan al „istoriei sociale“, datorită studiului său despre locuințele sociale? Ori poate e un specialist în „istoria tehnologiilor“ prin cercetările sale despre metrou, tramvaie electrice și hipomobile. Sau poate un „istoric al artei și arhitecturii“? Un „istoric al mentalităților“?

Un „istoric al sentimentelor“? El împrumută din aceste diverse „specializări universitare“ pentru a-și crea propriul domeniu, *istoria vieții oamenilor obișnuiți*, o istorie a cotidianului (privat și public), unde se îmbină temerile și speranțele acestora, felurile lor de a gândi, înfrângerile și revoltele lor. Guerrand se ține deoparte și nu se revendică de la nicio „școală istorică“; chiar dacă unii îl asociază cu mișcarea Analelor⁴, iar alții cu direcția deschisă de Alain Corbin, el își urmează propriul filon de cercetare, privilegiind arhiva în locul conceptelor și documentele de epocă teoriilor generale.

Astfel, pentru *O istorie culturală a toaletelor*, el nu se raportează la teoriile lui Foucault despre controlul corpului, foarte la modă pe atunci, și nici la cele ale lui Norbert Elias despre asimilarea normelor de comportament și a „bunelor moravuri“ în ce privește intimitatea: Guerrand își contruiește analiza adunând o incredibilă cantitate de informații (cărți de medicină, rapoarte de igienă publică, procese verbale judiciare și administrative, mărturii scriitoricești, articole de ziar, anchete parlamentare, note tehnice etc.) pe care le îmbină spre a reconstitui o istorie – în cazul de față, o istorie a toaletelor.

⁴ Școală de istoriografie extrem de influentă, apărută în Franța în secolul al XX-lea și asociată în principal cu revista *Annales d'histoire économique et sociale* (*Anale de istorie economică și socială*). Istoricii din Școala Analelor au tratat în general subiecte de natură socială, culturală sau de istorie a mentalităților, concentrându-se mai cu seamă pe perioada de dinainte de 1789 (n. t.).

Desigur, Roger-Henri Guerrand cunoaște aceste teorii (nu ezită când e cazul să-i ia peste picior pe Georges Gurvitch și Fernand Braudel, doi „mandarini“ caricaturali din punctul lui de vedere), dar preferă freamătul faptelor abordate fără naivitate, căci știe că acestea trebuie interpretate... Se aruncă într-un subiect, făcându-și loc printre fapte și evenimente din a căror omogenitate izbutește să degajeze o istorie, ca și cum aceasta ar fi existat dintotdeauna, ca o schiță vagă în așteptarea unui istoric care să o completeze și să-i dea viață.

Roger-Henri Guerrand nu se încrede nici în ideologii. Să fie oare un anarhist? E desigur un antistalinist convins și e cu siguranță un democrat, dar cu o urmă de elitism meritocratic (dezaprobă „moștenitorii“ de toate tipurile și se înfrățește cu autodidacții). În memoriile sale intitulate *Contra curentului* (2005), el mărturisește: „Detest din ce în ce mai mult «democrația» în stil francezesc, spațiul favorit al «golanocrației», ca să folosesc încă o expresie de-a tatălui meu. E mai periculoasă decât comunismul: ambiguitatea sa lăncedă îngăduie în permanență îmbrobodeala maselor. [...]. Dacă sufragiul universal a reprezentat apoteoza cetățeanului obișnuit, acesta din urmă a rămas în rolul regelui lepros din legenda Graalului: cavalerul care îl va vindeca nu a ieșit încă din pădurea Brocelandă⁵. Acesta va avea

⁵ Pădure mitologică asociată cu legenda Regelui Arthur, unde numeroși cavaleri ai Mesei Rotunde se confruntă cu pericole diverse și aventuri de natură supranaturală (n. t.).

de înfruntat monștri – adică de distrus oligarhiile dominante, care se agață de «drepturile lor dobândite»; o asemenea sarcină herculeană nu poate fi dusă la îndeplinire fără a și distruge câte ceva. [...] Nu mă simt câtuși de puțin solidar cu alcoolicii, vânătorii, fumătorii, cartoforii, microbiștii, cititoarele de romane de amor și alți scăpătați ai spiritului, din orice clasă socială ar face parte. N-am de gând să-mi amestec buletinul de vot cu ale lor ca să aleg vreun toboșar de estradă ce vrea cu tot dinadinsul să ajungă în «Palatul mocirlos»⁶ în căutare de zorzoane și pomeni: în desaga lui ticsită de promisiuni goale nu se ascunde decât golănia congenitală a unui bișnițar ordinar. Lectura lui Céline și a lui Cioran, însoțită de o permanentă meditație asupra misterului Auschwitzului – un loc care pentru mine a înlocuit Golgota – sunt suficiente pentru a mă detașa de complezențele electorale.”

Tot în memoriile sale, Guerrand menționează admirația sa pentru Paul-Henry Chombart de Lauwe (care i-a fost coordonator de teză), dar îi regretă indulgența față de comuniști și latura sa de „papistaș de stânga”. Nu mai găsește alte exemple de „mari intelectuali”. Lucrează singur. Frecventează asiduu Arhivele naționale, Biblioteca națională, Muzeul social (cu pitoreasca sa directoare, Collette Chambelland), Biblioteca Arsenalului, Arhivele Primăriei pariziene, Biblioteca istorică a Parisului și alte instituții care-i oferă materie primă.

⁶ „Le Palais Bourbeux”, denumire peiorativă de sorginte anarhistă și socialistă a Parlamentului Francez (n. t.).

În 1985, când *O istorie culturală a toaletelor* apare la editura La Découverte, Roger-Henri Guerrand are mai bine de șaizeci de ani. Volumul i-a fost comandat de Éric Vigne, care l-a cunoscut la revista *L'Histoire*. Cum i-am luat locul la editura La Découverte, am devenit editorul lui Guerrand. I l-am pomenit pe Michel Foucault și am priceput repede că nu e pe gustul lui. La fel a fost și cu Mary Douglas, Siegfried Giedion, Ivan Illich, Guy Thuillier sau chiar Gaston Bachelard și Mircea Eliade, care au scris cu toții despre apă, curățenie sau teme înrudite: mi-a dat de înțeles că acestea nu fac parte dintre preocupările sale, dar, dacă doresc să-i termin eu studiul, el s-ar mulțumi să culeagă poeme scatologice pentru o antologie, pentru a-mi menționa mai apoi operele lui Picasso și Gainsbourg despre flatulență... Aveam vârsta fiului său, dar între noi s-a creat o incredibilă complicitate intelectuală, așa încât, după mai multe volume publicate împreună – cuplul insolit creat de autor și editor rămâne un mister al muncii de editură... – m-a rugat să am grijă postum de opera sa, ceea ce am și acceptat, replicându-i însă că e nemuritor!

Această carte e compusă din nouă capitole scurte și vioaie, încadrate de o introducere concisă și o concluzie la obiect. Manuscrisul este perfect. Corecturile editorului, redactorului sau corectorului sunt minimale. Aceasta e o treabă bine făcută. La o întâlnire cu reprezentanții difuzorului nostru, Roger-Henri Guerrand a improvizat un mic număr ce le-a stârnit râsul și i-a convins de originalitatea abordării și de

însemnătatea subiectului. Difuzorul a reușit să convingă librăriile. A urmat presa, împreună cu radioul și televiziunea. Roger-Henri Guerrand s-a regăsit în emisiuni „feminine” de după-amiază unde a excelat în provocări și sfaturi despre igienă. A fost foarte solicitat și s-a conformat, cu o anume datașare, acestor spectacole televizuale ce-l amuzau.

Presa scrisă a elogiat în unanimitate această carte, a cărei principală calitate în ochii criticii e faptul că instruește prin distracție. Celebrul critic gastronomic James de Coquet a lăudat-o în *Le Figaro Magazine*. *L'Événement du jeudi* a publicat „cronici bune”, *Libération* a recomandat-o, punând accentul pe lentoarea cu care francezii au adoptat inovațiile (apa trasă, fosa septică, hârtia igienică, toaletele în trenuri etc.). *Le Matin de Paris* a afirmat că această istorie a dejecțiilor umane e fără seamăn: „Roger-Henri Guerrand,” scrie criticul, „pare să-i considere pe inamicii «pișatului în aer liber și ai părțâitului cinstit» niște «castrați de bună voie» ce caută să-și impună propriile prohibiții corpului social. «Ordinea sexuală burgheză», cu alaiul său de interdicții și repulsii ce corespund exigențelor rațiunii ale cărei principii formează valorile sociale, este, se pare, la originea «terorii noastre de natural, de disciplina instinctelor».”

În *Le Magazine littéraire*, tânărul antropolog Pascal Dibie a salutat această „istorie magistrală” și s-a entuziasmat: „În 1850, rahatul este învins, ca și rezistența la apă, igiena devine o ramură specifică a științei medicale, iar baia o terapie. [...] Din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, nu ne mai spălăm doar lenjeria și nu ne mai purificăm doar în apele

Senei: societatea devine una «pasteuriană» și se declară în fine lungul război împotriva microbilor.” Dacă *Lire* a dedicat doar câteva rânduri volumului, *Panorama du médecin* i-a oferit aproape o pagină ce se încheie astfel: „După ce veți isprăvi această carte pasionantă, nu vă veți putea uita cu aceiași ochi la «cabina hidraulică». Iar dacă pe parcursul lecturii veți simți nevoia să vă țineți de nas, e doar pentru că veți avea chef de râs.” Nici *L’Histoire* n-a rămas mai prejos, la fel ca și *L’Auvergnat de Paris*, *La Liberté-Dimanche*, *L’Ouest-France*, ori *Le Devoir* în Montréal – toate și-au îmbiat cititorii să devoreze această carte delicioasă și erudită, chiar și austera *Lutte Ouvrière*... Succesul său se măsoară prin numeroasele sale tiraje și prin traduceri (în chineză, coreeană, spaniolă sau japoneză).

De la excremente la sănătatea publică, de la măruntaiele orașenilor la fosele septice, de la toaletele în public la toaletele publice (refugii pentru necesități și vespasiene...) de la datoria conjugală la plăcerea sexuală – toate acestea sunt comportamente și valori examinate de Roger-Henri Guerrand, scoțând la lumină o întregă cultură a corpului pe care abia începem s-o pătrundem. În 1982, Alain Corbin publică *Miasma și narcisele. Mirosurile și imaginarii social în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*, iar apoi, în 1985, în afară de *O istorie culturală a toaletelor*, mai apare *Curat și murdar. Igiena corporală din Evul Mediu până în prezent* de Georges Vigarello; iar în 1986 e publicată *Cucerirea apei. Începuturile sănătății publice în epoca industrială*, de Jean-Pierre Goubert. Subiectul nu mai e tabu, iar Roger-Henri Guerrand,

care l-a scos în public, își continuă investigațiile în corporalitate publicând o istorie a bideurilor (*Confidentul doamnelor*, în 1997, scrisă împreună cu Julia Csergo). Apoi, zece ani mai târziu, o istorie a oalelor de noapte sau a „vaselor de garderobă” (*Europa oalelor de noapte*, 2007). Acest ultim volum, plin de ilustrații, aduce un omagiu lui Manfred Klauda, economist și jurist german, colecționar de oale de noapte pentru femei (*bourdaloues*), ca și de alte obiecte de natură intimă, și care poseda 6000 de piese, expuse la Munchen, într-un „muzeu al neobișnuitului” între timp, acesta a fost închis, iar colecția dezmembrată.

Pentru Roger-Henri Guerrand, WC-ul, bideul, oala de noapte sunt indicii esențiale în investigațiile sale asupra moravurilor unei populații într-un anume moment istoric. În acestea el vede atât expresiile lor de zi cu zi, cât și reprezentările lor. Pentru el, aceste obiecte scot la iveală starea unei societăți, sănătatea sa, ierarhiile sale, facilitățile, valorile și lipsurile, frustrările și inegalitățile (între generații și între sexe). Dragi cititori, intrați fără jenă în veceurile pe care vi le deschide autorul, spații ce revelează mai bine decât oricare altele cotidianul strămoșilor noștri și ne fac să ne punem întrebări despre al nostru. Puteți chiar citi acest volum la toaletă, așezați pe tron! Roger-Henri Guerrand, adept al „științei vesele”, se dovedește a fi un companion nonconformist dintre cei mai exigenți în lupta pe care n-a încetat s-o ducă împotriva oricăror forme de alienare. Să vă simțiți ușurați!

*În memoria stră-unchiului meu,
Charles Desbrocher des Loges (1862-1935),
inginer șef la Direcția de Asistență Publică.*

Zgomote și mirosuri

În 1982, Primăria Parisului a celebrat cu mare fast centenarul reconstrucției sediului său, distrus în mai 1871 de incendiile din timpul Comunei din Paris. Cu această ocazie a fost publicat un magnific volum ilustrat¹, conținând – la prima vedere – absolut toate detaliile despre acest prestigios edificiu, inclusiv descrieri ale „inovațiilor tehnologice”: încălzirea centrală, telefoanele, ascensoarele. Nici personalul n-a fost uitat, de vreme ce volumul conține un articol special despre grilele de salarizare de la sfârșitul secolului trecut: astfel, aflăm că, acum o sută de ani, mai bine de o mie de persoane de ambele sexe lucrau cu normă întreagă în Primăria Parisului. Era fără îndoială vorba de o specie aparte de ființe umane. Nicăieri într-un volum dedicat unei clădiri frecventate și de un public larg, uneori nevoit să aștepte îndelung, autorii n-au pomenit instalațiile sanitare cu care aceasta trebuie să fi fost dotată. Sau poate arhitecții unuia dintre cele mai importante edificii din capitala Franței nu se preocupaseră de problema apei curente și a WC-urilor? Pare greu de crezut...

¹ *Livre du Centenaire de la reconstruction de l'Hôtel de Ville, 1882-1982*, Paris, Bibliothèque administrative, 230 p.

Cu toate acestea, când luăm în considerație disprețul burgheziei secolului al XIX-lea față de nevoile fiziologice, această neglijență nu mai pare imposibilă. Putem cita și alte exemple din Paris. Astfel, în cazul clădirii Operei din Paris, proiectată de Charles Garnier, acesta a tratat chestiunea toaletelor cu totală indiferență. Nu scria el oare, în extraordinara monografie dedicată operelor sale și concepută de el însuși: „chestiunea chiuvetelor sau a vaselor pentru apă, deși face parte din arhitectură, nu e făcută pentru a revoluționa această artă”². În consecință, nu prea dăm de ele nici la operă și poate nici la Primărie – planurile prevăd câteva „cabinete”, dar acestea sunt dificil de găsit... Lumea era nevoită fie „să aibă grijă” înainte, fie „să se țină” ore în șir. Sau să-și facă rost de un recipient. Această așa-zisă stăpânire de sine, tipică pentru burghezia secolului al XIX-lea, ajunsese până în Rusia țaristă, după cum a explicat Nina Gourfinkel³. În înalta societate din Sankt-Petersburg, a părăsi salonul, fie și pentru o clipă, era o dovadă de supremă impolitețe. Din această cauză, la începuturile Revoluției bolșevice, care-și propunea și să elibereze corpul de diverse practici aberante, enorme afișe, al căror înțeles era imediat clar pentru toată lumea, ofereau următorul sfat: „Un moment de jenă poate compromite sănătatea ani de zile.”

² Charles Garnier, *Noua Operă din Paris*, două volume, 1878-1881.

³ „Teme scatologice în literatură”, în *Le Courrier d'Epidaure*, noiembrie 1936.